

PROHÁSZKA LAJOS KÖNYVÉRŐL.¹

I.

A MAGYAR SORSTUDOMÁNY MEGALAPÍTÁSA.

Öt évvel ezelőtt kezdte közölni a pécsi «Minerva» Prohászka Lajos «A vándor és a bujdosó»-ját. Az első közlemény mindjárt rendkívüli várakozást ébresztett. Az európai népek karakterológiájáról volt szó és pedig olyan módon, amely teljesen korszerű volt. Annak, aki a külföldi szellemiség megnyilatkozásait figyeli, a magyar gondolkodás eredményei csak egészen ritka esetekben mondanak lényegbevágót. Mintha nálunk a gondolkodó főnek elég erőfeszítésébe kerülne az is, hogy valamit megtanuljon; önálló gondolkodásra már nem telik. Csak elvétve tudnak túlmenni azon, amit nyugaton tanultak. Ezúttal az történt, hogy magyar gondolkodó tökéletes iskolával mégis átlépett mindazon, amit meg lehetett tanulni. Még több: a szellem, amit képviselt, már nem volt iskolaszerű, a szerző mindent felszívott, asszimilált és tudott továbbnöni. És mert volt ereje ahhoz, hogy a tanultat átformálja, volt ereje ahhoz is, hogy a tanultak fölött kinyíljék önmaga. Egészen ritka magyar filozófus, aki ezt meg tudta tenni. De a helyzet még ennél is sokkal kedvezőbb. «A vándor és a bujdosó»t a hasonló természetű külföldi könyvekhez hasonlítva

¹ Ez a könyv kitűnő példa arra, hogy a szellemtudományi módszert követő író munkája mily különböző, sőt ellentétes értelmezésben, megítélésben részesülhet anélkül, hogy az interpretátorok bármelyikét is munkájának tudományos értéke tekintetében a másik mögé kellene helyeznünk. Minthogy Prohászka Lajos könyve a magyar nemzet legmélyebb, legfontosabb, mondhatni örök problémájával foglalkozik, az alábbi két tanulmányt — irodalmi gyakorlatunkban szokatlan módon — ellentétes eredményeik ellenére megjegyzés nélkül közöljük, az olvasóra bízván a kiegyenlítés nem könnyű, de annál szebb feladatát.

A szerkesztő.

meg kell állapítani, hogy itt sok tekintetben a külföldet megelőzték. Prohászka Lajos könyve nálunk éppen annyit jelent, mint európai távlatban.

Az első vázlatos képek után, amelyeket a görögről, rómainról, középkoriról, angolról, franciáról, spanyolról, olaszról festett, sor került a két legfontosabb fejezetre s ez: a német (a vándor) és a magyar (a bujdosó). A mű megjelenése folytatásokban négy évig tartott; most könyvalakban látott napvilágot s azt a várákozást, amit első hangjával keltett, minden vonalon beváltotta. Ezekután az a helyzet, hogy Prohászka Lajos «A vándor és a bujdosó»-ja az a mű, amelyet megjelenésétől számítva sem magyar történész, sem társadalomtudós, sem etnológus, sem művészettörténész, de még művész, író, politikus sem nélkülözhet többé: — a magyar sors megértéséhez az út ettől a pillanattól kezdve Prohászka könyvén keresztül vezet.

Arról, amit magyar sorsnak neveznek, még senki sem írt könyvet, de az, hogy ez a könyv megíródjék, eddig nem is volt lehetséges. Az ember szívdobogva gondol arra, hogy milyen mű lett volna az, amit a magyar sorsról Zrínyi Miklós alkotott volna. Hiszen egészen bizonyos, hogy a XIX. század közepéig senki fajtájáról oly sokat nem tudott, mint ő. Az Áfium mellékes megjegyzéseinek még ma is megrázó hatásuk van: milyen tisztán, magasról, biztosan és mélyen látott, milyen sokat mert kimondani, a gondolkozásnak milyen elszánt és sötét ereje volt meg benne, a legnehezebb és legkétértelműbb magyar homályokat milyen komolyan és páthosz nélkül tudta egyszerűségében tragikus erővel megmutatni. Mégis, Zrínyi nem írhatott ilyen művet, mert legbelső lényegében lázadó volt. Hogy ez a magatartás mit jelent, azt csak Prohászka könyve magyarázta meg végérvényesen. A XVIII. században senki sem volt, aki e tárgyhoz nyúlhatott volna. Részlet volt elég, — hiszen a magyar sorsról való tudás a mai napig észrevétlenül nőtt azzá, ami: szellemi életünk legfontosabb tényezőjévé és a magyar földön élő szellemnek elsősorban és mindig ezt és csakis ezt a kérdést kellett tisztáznia. A kuruc-idők, később a megújulás kora sokat tudott és mindig többet vett észre. De a részletekben marad a XIX. század eleje is, Berzsenyivel, Kazinczyval és Katonával; Széchenyi távol állott attól, hogy ilyen természetű lényeg

iránt érzéke legyen. Csak a nehéz, érces Kemény Zsigmond volt megint az, akiben e témához ismét volt elég erő. És az, amit regényeiben alakjaival kapcsolatban mond, amit tanulmányai-ban (különösen «Széchenyi» és «A forradalom után») mellékmon-datokban jelez, az éppen olyan megrázó, igaz és mély, mint Zrínyi magyar sorsszemlélete. Utána egészen lapos és bátor-talan az, amit Arany (Naiv eposzunk) ír és írnak azok, akik a mai korig éltek. Egyetlen kivétel volt csak: Riedl Frigyes. Aki műveit (főképen: «Arany» és hátrahagyott iratai) ebből a szempontból olvassa, láthatja, hogyan lappang benne állan-dóan, sőt hogyan fenyeget benne az a kérdés: álljunk egyszer végre tisztán szembe azzal, hogy mi a magyar sors. De Riedl francia iskolát járt és ez nem volt alkalmas a mélység szemléletre. Taine miliő-elmélete nem volt az a módszer, amivel az ember ilyen problémák mélyére láthat. A múlt század végén ilyen taineizmus volt elég (ilyen Pékár Károly magyar művészet-elmélete): sivár, naiv és felületes. A XX. század sem hozott változást. A hangadó világlátás az evolucionista pozitív és a történeti materialista lett, átítatva a legrosszabb fajta német theoretizmussal. Jásziék eleget foglalkoztak magyar kérdésekkel, de ebből a tudásból éppen úgy nem lehet komoly eszméletre jutni, mint Adyék neurotikusan önmarcangoló exhibicioniz-musából.

A külföldön ezalatt az idő alatt egész sereg önvizsgálat jelent meg: különösen angol és amerikai, de német, francia, orosz is, könyvtárra való mű. Nincsen közöttük jelentékeny munka egyetlenegy sem, de nincsen egyetlenegy sem, amely ne volna lépés, haladás valamely tisztultabb önismeret felé. Ha az ember ezeket a könyveket forgatja, azt a tanulságot szűrheti le, hogy valami hiányzik, ami biztos eredményt hozhat, és ez: a módszer. A taineizmus elvégre nem volt más, mint egy neme az impresszionizmusnak. Ez pedig inkább sketch, vázlat, rajz, elmefuttatás, mint igazságkeresés. Ezt a pozitívizmus, a pszicho-logizmus, a biologizmus és szociologizmus követte. Mindegyik túlságosan egyoldalú volt ahhoz, hogy ezt a kérdést csak távol-ról is kimerítse. A szellemtörténeti módszer volt az első ígéret. Hogy oly hamar idejét múlta, annak az volt az oka, hogy mon-danivalója teljesen elveszett a légneműben és megfoghatatlan-

ban. A szellemtörténeti módszer, ez ma már létezik, nem volt egyéb, mint ellenhatás a pozitivizmus száraz laposságára; túlságosan szabados és éppen ezért anarchikus. A módszer kérdése ezekután jutott nyugvópontra. Az új módszer összetett. Jelentékeny része van benne a kultúrmorfológiának. Miután többen (főképen Dilthey) előkészítették, a történettudományban Spengler, az etnológiában Frobenius, a filozófiai antropológiában Scheler és Spranger használta először. A húszas évek vége felé ez a módszer elfinomult az egzisztenciafilozófia problémaérzékenységeivel. Ez a gondolkozás a fenomenológián nőtt, de magába szívta a modern pszichológia és karakterológia minden komoly eredményét (Jaspers). Ez az összetett és szemléletes s egyben mélységlátó kutatói mód még nincs teljesen kialakítva. Prohászka azok közé tartozik, akik e methodikát körvonalazták. Még csak most volt itt a pillanat ahhoz, hogy a sorsszemléletben eredményt lehessen elérni. És még mielőtt más európai nemzet az újabb gondolkozás eredményeit összefoglalta és eredményesítette volna, Prohászka Lajos e művével megvetette egy új tudományos diszciplína: a sorstudomány alapjait.

«A vándor és a bujdosó» szemlélete a legnagyobb mértékben komplex, mert teljesen konkrét. Már nem szellemtörténeti, mert a lényeg nála nem a szellem, hanem az alak. Látása morfológiai. Organikus összefüggéseket mutat meg. Nem absztrakt, vagyis tárgyát sohasem bontja ki az eleven kapcsolatokból, sőt azon van, hogy minden érintkezésével együtt tárja fel. Ezt nevezik ma egzisztenciális látásnak. Mégsem naturalista, hanem szellemi és pedig olyan értelemben, hogy nem a lényegét keresi (Wesen), hanem azt az adott helyzetben (Dasein) karakterszerűen, mint reális alakot (morfé). «Amit — írja — egy népközösség jellemén szoktak érteni, az éppen ennek az életmagatartásnak sajátos módja és iránya»... ami pedig «magatartásának, vagyis élmény- és kifejezőmódjának végső, egységes kiindulópontja, hordozója, mozgatója, az a közösség formája» . . . «Ez a forma egyúttal a népközösség sorsa is. Minden népközösség, mint életközösség történetileg csak azt az utat járhatja, amely formájának sajátos lényegéből következik» . . . «A sors tehát úgyszólván funkciója a formának, együtt, vagy szabatosabban: benne érik a formában.»

A magatartást Prohászka két oldalról szerkeszti meg. Az egyik oldalon a népközösséget történetiségében nézi s ez az, amit ő sorstípusnak nevez. A másik oldal a kultúrtípus, amely nem a történeti folyamatot nézi, hanem egy «népi formához való oda-tartozásában és odarendeltségében», ahogy a szerző megfogalmazza: «tér és időfeletti jelentésében. De «a sorstípus és kultúrtípus egyaránt a népiséget nem egyes jelenségei felől elemzi és írja le, hanem inkább ezek közös egymásravonatkozottságában, szellemében érteti meg. Mindkét esetben a típus úgyszólván közvetítő a forma és a kultúra, a lét és a jelentés, az egyszeri és az egyetemes, a történeti és történetfeletti között». Ilyen értelemben nevezi Prohászka a görög szellem alapmagatartását «ki-fejező»-nek, a római «szervező»-nek, a középkor «zarándok»-nak, a spanyolt «quijotistának», a franciát «stilizátor»-nak, az angolt «telepes»-nek, az olaszt «humanistá»-nak, a németet «vándor»-nak.

A magyar a bujdosó, — «rokontalan, magára hagyatott, sőt nem szívesen tűrt jövevény, aki századok hosszú során át valóban megható igyekezettel fordította arcát Nyugat felé és próbált Európa «jó gyermeke» lenni, s akit mégis mindig elkönyököltek, félbarbárnak néztek, nem ismertek, vagy, ami ennél is rosszabb: félreismertek». . . «ez a mostoha megnemértés és kitagadottság az oka, hogy maga sem jutott még el létének világos öntudatára». A magyarnak nincs sorstudata, mert nincs mithosza. «Az olyan mithosznak, mint aminő az olasznál a latin tradíció, az angolnál a választottság tudata, a franciánál a formális ethosz . . . vagy aminő a németnél a vándorlás daimóniája . . . amelyből a nemzeti misszió eszméje sugárzik elő . . . az ilyen egyetemesen átfogó mithosznak a magyarság mindenkor kétségkívül híjával volt, vagy helyesebben: történeti fejlődésében valahol ezt a mithoszt visszavonhatatlanul elvesztette, talán eltékozolta ... Az egyetlen mithosz, talán mithikus csira, amely karakterologikus szempontból megfejtő jelentőségű lehetne, az a lázadó magyaré, akinek örök prototípusa a négyfelé hasított Koppány s akit, mint a magyar öncélúság halálos dacú harcosát ezer ismétlődő változatban ismerünk történetünkéből.» De ez a lázadó nem az «egész» magyarság, mert hiszen itt van Szent László, Werbőczy, Berzsenyi alakja s ez nem illik a lázadóba. Feladódik az a kérdés, hogy nem a Nyugat védője-e a magyarság a Kelet kapujában?

«Közelebbről nézve ez a nemzeti hivatáseszme . . . dekoratív vigasznak látszik.» «A magyar sors talány, amelynek ön maga számára való megfejthetlensége idő folyamán csak növekedett. Ezt a talányszerűséget, mondhatnók úgy is: középpontnélküliséget érezték és fájlalták még eddig mindazok, akik a legtisztábban és legmélyebbre jártak, bizakodók és hitevesztettek egyaránt...»¹

Prohászka Lajos a magyar sorsmagatartást abban találja meg, amit ő finitizmusnak nevez. Ez a finitizmus «idegenkedik mindattól, ami problematikus, ami megoldatlan és várakozásra készítő, viszont elszántan a szűkös, a biztos, az állandó felé húz és tetté csak ott válik, ahol a maga létének jó elhatárolásában úgyszólván körülsáncolásában nyilvánulhat . . . nem ismeri a spontán, organikus, hajlékony fejlődést. Fejlődése mindig lökés-szerűen, mondhatni erőszakosan, külső tényezők hatására jött létre». Gyepüben él, körülsáncolva magát védőfalakkal. És régebben ez a gyepű külső volt, állami, politikai, — de lassan belsővé vált — az egyéni lélekbe húzódott. Az újkor elején a nemzeti önállóság megszűnése ezt eredményezte. . . «azóta minden magyar magányos, elárvelt strázsa, sokszor maga sem tudva, hova és kihez tartozik; de megbújva lelki védővonala mögött híven vigyáz és küzd, sokszor maga se tudva ki ellen ... és nem tudva miért, — mert nincs másképp, mert így rendeltetett el. Ez a magyarság sorsa immár négy évszázad óta. S ebben az örökös hányattatásban vált mindinkább hontalanná, valóban szellemi bujdosóvá saját hazájában».

A finitizmus «a magyar léleknek ez az ősi adottsága» valami, ami állhatatos, egyöntetű, kizár mindennemű küzdelmeken, ellentéteken való túlmenést és szembenállásokon való fejlődést, vagyis kizárja a dialektikát. Amivel szembenáll, mindig a vagy-vagy, de a kérdések összeütközésén nem emelkedik felül és nem lép rajtuk át, hogy a küzdelem nyereségével új szembenállást keressen és így élje ki magát. A vagy-vagy valamiféle formában mindig fennáll és megvan, de mindig csak «van» és nem visz semerre. Ezért a magyarság «léte nem folyamatos és egységes, hanem örökös átalakulásokkal, újrakezdésekkel és széttagolt-sággal terhes lét». A vagy-vagy ellentéteiben szétszóródik,

¹ 86 lap.

újra erőt gyűjt és kiélezi a helyzetet, de az ütközet új szétszóródással végződik. Ez a Szent István korában lévő pogány szétszóródás, a nekibuzdulások után következő felmorzsolódás jelentkezik a parasztfelkelésben, a kuruc-háborúkban, a szabadságharc után és ez történik ma is. Szellemi téren ugyanúgy: — sohasem teljesül ki eredményekben és alkotásokban, hanem, az erő elfecsérlődik, ahogy a szerző mondja: «a magyarság a tékozlás népe». Ahol a nemzeti léleknek szószólója, a tudatosodásnak világosítója akad, az nem is magyar vérű. Prohászka Zrinyit említi, de a magyar történet folyamán nincsen egyetlen nagy egyéniség sem, aki a népi egységet meg akarta volna teremteni s ne lett volna benne az uralkodó az idegen (szláv, germán, olasz) vér. Ami a sajátosan magyar, az csak a vagy-vagy-ban való felőrlődés. A rejtőzéssel szembenáll a függetlenségvágy, s így keletkezett történeti helyzetének nagy jellegzetes és végzetes sajátossága: «elzárkózásával idézte fel az elnyomatást s viszont az elnyomás csak még jobban fokozta benne az elzárkózás hajlamát». Ez ismét új vagy-vagy helyzetet fakaszt: az örök ellenzékiességet és illúziót, ami ellentétben áll határoltóságával és magabizartságával. Ez az ellenzékiesség a gyökere a «virtus»-nak, a «hivalkodás»-nak. A magyarságnak mindig legalább két arca van: vagy és vagy, — Szent István és Koppány, lázadó és lojális, józan és tékozló, az, aki a gyepük között él és aki szétszóródik, a «keleti és a nyugati», a zártság és nyíltság, a közöny az idegennel szemben, de ugyanakkor az, hogy teljesen nyíltan fogadja be a külső hatásokat. «A két arc úgy egymáshoz tartozik, hogy egyiknek sincs a másik nélkül kifejezése . . . jellemzően kitűnik ez már abból is, hogy egyik a másik szerepét is vállalhatja... mind a kettő csak eshetőség és alkalom és szüntelenül keresnie kell közöttük az egyensúlyt, lépésről-lépésre meg kell alkudnia velük, hogy belőlük valóságot formáljon.» Ezért van az, hogy a magyarság csak kétféle alkotótípust ismer, a vérben idegent és a magyart, aki azonban tulajdonképpen tövéről leszakadt, mert a magyarság és a magyar élet termékeny élményév csak annak válhatik, aki «jövevény» és annak, aki idegenben «tanul», «tapasztal» és tulajdonképpen az ősi magyartól elszakad. Ez a magyar reformátorok tragikuma is: vagy idegenek vérben, vagy szellemben azok. Még magunkról való tudatunkban sem

támaszkodunk önmagunkra: «hiányérzésünk sohasem önmagunkból ered, hanem a mással, az idegennel való összehasonlításból, ami mindig belső, metafizikai ösztön megfoghatkozására vall». És ezért van az, hogy a nagyság, az alkotás nálunk sohasem teljesen gyökeres, nem a népi közösség szelleméből fakad, nem spontán és önkénytelen, — «legnagyobbjainkból is mindig hiányzik valami még ahhoz, hogy egyetemessé váljanak». A klasszika, amit Prohászka a forma és sors találkozásának nevez, vagyis azt, amikor mérték és egyensúly támad a népi életforma és a történeti sors között, a magyarságban nem valószínűleg meg sohasem. Ezért nincsen magyar herosz, — «az olyan hősnak az alakja, aki sorsát önmaga, belső ösztönből, suo marte alakítja, a magyar költészetből hiányzik».

A magyarság létformájának egyik legfontosabb vonása: az irrealitás. Prohászka hangsúlyozza, hogy itt nem arról az irrealitásról van szó, amelyik a világ örök változásai elől a belsőség, a lélekszerőség állandóságába menekül, hanem éppen ellenkezőleg, «önmaga elől menekül». «Minden magyar, aki fajának igazi képviselője, valamiképpen menekül önmaga elől, mert ezzel mindig menekül a kozmosz ránehezülő, vigasztalanul nyomasztó terhe alól. Az ilyen menekülés a nemzeti múltba való szökés, amely a múlt század elején egész életformává lett. Ilyen a «keseregés», amelynek lényege «a feszültség, amely bánatos tétlenségből, csüggedésből és ingerültségből szövedik.» De ez a «derealizáció is csak védekezés, kárpótlás a megoldásnak kétségbeesett kísérlete a rásúlyosodó sors ellen». E sors ellen a lázadó tör ki, az ellenzéki, sőt egy egész érzület, — a «bőszültség», ami nem más, mint a közöny, a gypűszellem, a finitizmus egyik oldala. Megint a vagy-vagy szembenállás, ugyanaz, ami a magyarság politikai beállításában is jelentkezik. Miért látszik a magyar politikus nemzetnek? — mert tulajdonképpen nem politikus, csak párttűtő és visszavonó. Az örök ellentét, amit a közelmúltban a negyvennyolc és hatvanhét képviselt, a megalkuvás és a függetlenség két politikai osztálya, amely az országot kettétépte. De ugyanez jelentkezik az állandó népproblémában és vele szemben az oligarchia kérdésében. A kettő egy. «A kiváltságokért folytatott harc egybeesik az alkotmányért, a nemzeti függetlenségért vívott harccal; az oligarchikus akarat válik ezáltal

a közösség egészének, az ő függetlenségvágyának kifejezőjévé és az ellenzékiesség szelleme, amellyel a folyton fenyegető idegen abszolutizmussal helyezkedik szembe, kénytelen-kelletlen közös arcvonalba állít elnyomottakat és elnyomókat egyaránt. . . . A Nyugat sohasem volt képes felfogni, hogy a magyar mindig csak követel, mert agresszivitást lát mögötte; holott ez az örök követelés nem agresszív lelkületből folyik, hanem inkább depresszióból: követel, mert általa védekeznek. Ezért volt mindig tábor az ország, — kívülről nézve csupa rebellisnek a küzdelme, belülről nézve a kiváltságaikat féltőknek egymásra fenekedése, a valóságban ellenben egy népnek a maga fennmaradásáért vívott kétségbeesett élet-halálharca.»

Ebben nagyobbára kibontakozik Prohászka Lajos művének szelleme. Természetes, hogy a részletek mélységéről fogalmat nem adhat. Olyan múnél és olyan tárgynál, amilyen ez, sok múlik az összefüggésen, a megfogalmazások mélységén, a hangsúlyon, sok, sőt minden. Ez éppen az egzisztenciális szemléletnek átültethetlensége. Aki nem a maga egzisztenciáján éli át, annak valóságos képe róla nem lehet. Az egzisztenciális tudomány éppen úgy nem ismertethető, mint a művészet.

A lényeg azonban kibontakozott és pedig egyetlenegy tényben, hogy Prohászka a magyar sorsot tragikus aspektus alatt nézi. Miért? — mert a sors kérdései csak a tragikus aspektus alatt mondják el önmagukról a valóságot. Ez bennük a kathartikus és ez a felszabadító. A sötét tudás, de a végleges tudás. A szembenézés a valóság szükségszerűségével, a megváltoztathatatlanul, amiben minden csak küzdelem vele, vagy ellene. Ez a sorstudomány klasszikus álláspontja.

Ez a távlat magyarázatot követel. Mindenekelőtt meg kell jegyezni azt, amit a szerző: hogy itt a tragikus egyáltalában nem esztétikai fogalom, hanem egzisztenciális. Másodsorban rá kell eszmélni arra, hogy mindaz, ami e könyvben a magyar magatartásról szólva, a magyar sorsról beszélve, a nép történeti szerepét vizsgálva, sötétnek, nehéznek, súlyosnak látszik, az a lehető legtávolabb van attól, amit pesszimizmusnak hívnak. A tragikus szemlélet éppen az, ami a pesszimizmust kizárja. A pesszimizmus az érzelmisség vigasztalan álláspontja. Az egzisztenciális beállítottság érzelmentes. Ez ennek a módszernek az előnye: számításba

veszi az érzelmet anélkül, hogy maga érzelmes lenne, az értelmet anélkül, hogy racionalista lenne, ösztönt anélkül, hogy irracionalista lenne. Az egzisztenciát nézi. Az emberi egzisztencia pedig külön-külön valamely oldalról nem érthető meg, hanem csak mint egész. Ez pedig azt jelenti, hogy a sors az a hely, ahol megragadható. A sors («spontane Machtentfaltung des Dämonischen», ahogy Reinhardt mondja) par excellence sorssá csak ott válik és válhatik, ahol az emberi erőfeszítés, a humánus-szenvedély a végső dolgokkal, a szükségszerűséggel megütközik s ahol meg kell állnia. Ez a «Halt», ahogy az egzisztenciafilozófia mondja s a belőle következő «Haltung» — magatartás, sohasem tetszőleges álláspont, hanem szükség: — a humánus-szenvedély és a megváltozhatatlan inhumanus-szünégszerűség összeütközéséből támadt kényszer. Van egy határ, ahol meg kell állni, mert itt az emberi az átléphetetlen habárához érkezett. A világnak e természetéből következik, hogy az emberi sorsnak ebben a kényszerű megállásában tragikussá kell válnia. Ezért, ha valaki e könyv távlatát «pesszimistának», «sötét»-nek, «vigasztalan»-nak látja, tulajdonképen hamisan ítéli meg. A perspektíva súlyosabb és véglegesebb, mert az emberi létet olyan magasságból nézi, amely határán áll annak, ami abszolút, biztos és örök. A tragikus helyzet mindaddig sötét marad, amíg az nem lép át az örök szférájába. És itt bontakozik ki Prohászka Lajos gondolkodói mélysége: e pont megoldásában látszik meg annak igazi értelme, amit ő klasszikának nevez (szintén nem esztétikai fogalom). Az olyan nép, amelynek van klasszikája (görög, francia, olasz), ezt a tragikus magatartást feloldotta, mert elért az abszolútumba. Nem kevésbé tragikus, mint sors, — de ugyanakkor már feloldott. Az olyan nép sorsa, amelynek életformája nem teljesedett klasszikává (német, angol, szláv), nyomasztó marad, mert a sors megoldhatatlanul elveszett. A klasszikussá emelkedett és tisztult sors éppen úgy a lét tragikus szférájában áll, de már nem nyugtalanít. Megnyugtató, mert klasszikus. A magyar sors, életforma, magatartás nem azért sötét és nehéz, mert tragikus, mert hiszen minden sors az; hanem azért, mert magyar földön az élet sohasem teljesedett klasszikává még legnagyobb korszakaiban, legnagyobb alkotásaiban és legnagyobb egyéni-ségeiben sem.

Hamvas Béla.